

ПРОБЛЕМА ВИБОРУ У КОНТЕКСТІ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

© Онищук Оксана, 2012

Досліджується проблема кризи самоідентифікації людини у сучасному глобальному інформаційному просторі. Стверджується значення й необхідність усвідомленого вибору як основного інструмента самоідентифікації. Визначаються основні деструктивні чинники, які впливають на вибір людини. Перспективною бачиться самоідентифікація на основі традиційних цінностей сім'ї.

Ключові слова: вибір, споживацькі цінності, ідентифікація, інформаційне суспільство, фрагментарність, сім'я.

Oksana Onyshchuk. The issue of choice in context of human self-identification in information society.

The paper deals with a problem of crisis of human self-identification in information society. The necessity of conscious choice as the basic instrument of self-identification is asserted. The main destructives factors which have an influence on choice are determined. Self-identification based on traditional family values is considered to be a good perspective.

Key words: choice, consumer values, identification, information society, fragmentation, family.

Поняття ідентичності стало одним з домінуючих у кінці ХХ ст., коли будь-яка проблема (чи то культурного, чи політичного, чи національного характеру) зводиться до питання самоідентифікації та ідентичності. Уже із 40-х років ХХ ст. завдяки Е. Еріксону у науковий обіг вводяться вирази “ідентичність”, “криза ідентичності”, які залишаються популярними і сьогодні. Найвизначальнішими причинами популярності проблем ідентичності та самоідентифікації є, безумовно, глобалізація життя і трансформація аспектів самореалізації. ХХ ст. характеризується становленням нової соціальної реальності, яка має певні особливості. Мобільність та динамічний стиль життя стали домінантними якостями соціального життя. Людина змінює місце проживання, роботи, соціальну групу чи соціальний статус, контакти з іншими людьми. Усе це призводить до нових умов поведінки, самоідентифікації та світовідчуття. Колізії ХХ ст. призводять до того, що цілісність, узгодженість “Я” опиняється під загрозою. *Актуальність* здійснення вибору у процесі самоідентифікації сьогодні зростає через полівекторні можливості розвитку у ситуації перебудови міжособистісних стосунків. І хоча зазначена тема доволі широко представлена у дослідженнях учених усього світу, проте, акцентуючи на необхідності т. зв. перекодування ідентичності сучасної людини, фактично не говориться про характеристики нової парадигми та її підстави, а також на основі чого має здійснюватися вибір людини.

Мета роботи – проаналізувати особливості головних чинників та умови, які впливають на вибір людини у процесі самоідентифікації у сучасному світі.

Соціально мобільна людина сьогодні покликана творити нову культурну традицію у доволі складних умовах, коли адекватно сприятлива для конституювання людської екзистенції ієрархія цінностей викривлена настільки, що стає все важче віднаходити точки опори у житті (вражаючий факт: у світі на руйнування здоров'я людини (озброєння, сигарети, алкоголь) витрачається 1735 млрд. доларів на рік, тоді як на підтримку здоров'я – 34 млрд.) [2, с. 406]. Уможливлення адекватної

взаємодії з соціумом і відповідно самоідентифікація особистості забезпечуються знанням смислів та значень культури, способів організації соціально-культурного простору та віднайденням власного місця у ньому.

Серед класиків, які зробили внесок в окреслену проблематику, можна виділити М. Кастельса, Й. Масуду, О. Тоффлера, Д. Белла, Ж. Бодрійяра, С. Хантінгтона, З. Баумана, Е. Гідденса, Р. Дарендорфа та ін. Окремо варто сказати про роботи сучасних дослідників: монографію М. Заковоротної “Ідентичність людини. Соціально-філософські аспекти”, дисертацію Г. Скорик “Людина в інформаційному суспільстві: проблема ідентифікації”, дослідження К. Райди. Якщо М. Заковоротна основний акцент робить на аналізі історичної трансформації ідентичності та порівнянні індивідуальної і колективної ідентичностей, то Г. Скорик обстоює перспективність ідеї віднаходження ідентичності через віртуальні стратегії, з чим можна не погодитися. Подібних висновків доходить і К. Райда, стверджуючи, що віртуальна реальність є полем самоідентифікації, а формування ціннісних орієнтацій є проблемою досягнення ідентичності через подолання множинності Я-концепцій.

Із середини ХХ ст. питання вибору пріоритетів інтерпретується у контексті процесів персоналізації та деперсоналізації, мультиплярності векторів людських звершень у різних сферах та їх відображення у структурі “Я”. У теоріях самості сучасна філософія робить акцент на особистості як ентелехійній монаді, сутність якої постає єдністю та одиничністю. Проте єдність буття і конфлікт із суспільством ніколи не знімаються повністю. Ч. Тейлор в праці “Етика автентичності” виділяє три основні аспекти, що безпосередньо впливають на ідентифікацію сучасної людини – індивідуалізм (пов’язаний із втратою смислу та нівелюванням моральних цінностей), експансію інструментального мислення (зрештою, так само, як і М. Горкгаймер у роботі “Критика інструментального розуму” чи Г. Маркузе у праці “Одновимірна людина”) та інституції й структури індустріально-технологічного суспільства, які суворо обмежують наш вибір, змушуючи надавати перевагу інструментальному мисленню, і призводять до втрати свободи [9].

У роботі “Раса, влада і культура” О. Тоффлер наголошує: “Третя хвиля змінює природу ідентичності... індивід все менше зв’язаний контекстом свого народження і має великий вибір у самовизначеності. Мірою того, як наростає Третя хвиля, багато людей набувають більшої можливості вибору відповідно до посилення індивідуальності та гетерономності у новій соціальній структурі. Прихід Третьої хвилі пов’язаний також із помітним прискоренням темпів соціальної та культурної зміни, так що ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли” [10, с. 281–282].

Втрата людиною відчуття внутрішньої цілісності скеровує сучасну філософію до понять полісуб’єктивності, інтерсуб’єктивності як сфери між свідомістю “Я” і дискурсом “Іншого”, до випадкового, девіантного, безумного, до свідомості іншої людини (Ж. Дельоз, М. Фуко, М. Бахтін, Е. Гуссерль, Ж. Бодрійяр та ін.). “...Якщо Я виконує функцію інтеграції, яка соціально проявляється у формі адаптації, то основним призначенням самості є процес індивідуації індивіда, перетворення його у цілісну особистість. Я підпорядковане самості і належить до неї як частина до цілого” [6, с.28]. Враховуючи сказане, спробуємо означити ті чинники, які спричиняють втрату цілісності Я. Ідентичність постає результатом ідентифікації через впорядкування, визначення та моделювання процесів для розуміння і вибору місця для себе. По суті, ідентифікація є своєрідним процесом моделювання взаємодії та зв’язків людини із зовнішнім світом на основі структурності, цілепокладання та внутрішнього духовного потенціалу, тоді як ідентичність – це фундамент відділення “Я” людини та оточуючого світу співвіднесенням внутрішнього й зовнішнього, кінцевого та безкінечного. Ідентичність виявляється як упорядкованість, виникаючи із ситуації вибору. Проблема вибору постає щоденною і передбачає конструювання власної життєвої моделі, вибір шляхів самореалізації та соціальних взаємодій. Прагнення ідентичності забезпечує самототожність внутрішнього суб’єктивного начала у різних умовах. Враховуючи сказане, можна визначити ідентичність як процес становлення людини через вибір та соціальну взаємодію шляхом соціокультурної детермінації. Людина втягнена у світ перманентного вибору через ускладнення

соціальної, економічної систем, які створюють віяло перспектив, життєвих цілей та пріоритетів. “Багатоманітність варіантів кожного аспекту життя робить вибір перманентним станом сучасного індивіда. У глобальній цивілізації ніщо не є наперед визначеним, і все підлягає обов’язковому вибору: місце проживання і громадянство, форма сім’ї і характер занять, предмети споживання і духовні цінності. Без вибору дається лише сама ситуація вибору” [2, с. 409]. Виникає так звана ситуація плюралізму життєвих стилів у межах подолання суперечностей між збереженням цілісності та різноманітністю. Іншими словами, ідентичність проявляється як необхідність впорядковувати різноманітність. Специфіка такого вибору полягає у тому, що традиційні метанаративні ціннісні системи, через які обґрунтовується моральна поведінка, застосовуються, враховуючи конкретну ситуацію. Тут постає проблема якісної характеристики тих альтернатив, які пропонуються людині для вибору (повнішу характеристику таких альтернатив та механізми їх впровадження можна знайти, наприклад, у Ж. Бодрійяра). Загалом часто така “свобода вибору” скеровує нас до зайвих, непотрібних, навіть шкідливих речей, тоді як насправді кардинально сутнісні моменти не те що не вибираються, але й не усвідомлюються. А критерії та запити вибору походять саме з індивідуальної ідентичності. Показовим моментом у контексті проблеми самоідентичності та вибору, який не можна оминати, є категорія, про яку свого часу говорили С. К’еркегор, представники німецького романтизму, екзистенціалізму, а сьогодні на цьому акцентують увагу багато сучасних філософів, а саме – тип людини-філістера (обивателя). Саме міщанський етос став безпосереднім чинником формування сучасної масової людини і культури без усталених мотивованих ідеалів, моральних принципів та соціальної відповідальності. Найголовніші ознаки філістерської свідомості – замкненість у собі, боязкість і небажання відповідальності за власні рішення, страх вибору, фрагментарність, корисливість, превалювання емпіричного чинника у житті, закритість до нового досвіду, нівелювання моральних цінностей – є водночас ознаками духовної кризи сьогодення. Людина на цьому рівні є результатом гри анонімних сил, за яку вибирає світ. Їй потрібно тільки насолоджуватись життям, а не відволікатися на думки про оточуючих. Цей стан ще можна дефініювати як еру індивідуалізму з втратою індивідуальності, унікальності та епоху нарцисизму. “З міщанина-обивателя з його традиційними чеснотами, культивованими поколіннями з часів середньовічних городян, як то гостинність, милосердя, толерантність, працелюбство, поміркованість, – які на сучасному етапі спрощуються й нівелюються, – міщанин перетворюється на “людину масової культури”, обивателя, який пасивно “споживає”... товари, культуру, життя” [7, с. 125]. З. Бауман подає цю проблему через життєві стратегії сучасності, як “бродяга”, “турист”, “гравець”, кожен з яких прагне до новизни переживань, задоволень відразу і по максимуму, уникаючи завершеної самоідентифікації. “Пережити враження, про існування яких ти й не підозрював, – це надзвичайне задоволення, а гарний споживач – завжди шукач пригод і любитель утіх... споживачі – це передусім колекціонери відчуттів” [1, с. 68]. У сучасну епоху глобальних змін людина опинилась у ситуації кризи ідентичності, яка проявляється у різноманітних формах (апатія, депресія, відхід від реальності і втеча у віртуальний світ, нігілістичні тенденції, різні форми залежностей та девіантні форми поведінки (наприклад, алкоголізм, наркоманія, статеві збочення)). Наприклад, доволі показовими є дослідження у цій сфері Є. Сапожнікова, який аргументовано виводить розлади психіки (найперше, депресію) зі споживацьких пріоритетів суспільства [8, с. 53–63]. Механізм споживацтва виглядає так: людина має широкий спектр набору потенційних можливостей, які можна розвинути. Процес їх актуалізації супроводжується задоволенням, проте вимагає постійного відновлення зусиль, а тому часто не реалізується. Це, своєю чергою, призводить до психічних розладів, дискомфорту, незадоволення і відчуженості. Психічне незадоволення можна заглушити сильнішими подразниками нервових рецепторів, або підміняти зовнішніми атрибутами успіху, надаючи речам культового значення. Засоби для цього дуже знайомі сучасній людині – туристичні подорожі, екстремальний відпочинок, азартні і комп’ютерні ігри, алкоголь, наркотики тощо. “Використання вищевказаних способів боротьби з психічною невдоволеністю (яка вкорінена у нереалізованості духовних можливостей) є основою споживацтва” [8, с. 55]. Якщо не відбувається насичення, зростає потреба купувати – одяг, машини, техніку тощо, або ж надмірно споживати їжу (наприклад, близько 70 % американців мають зайву

вагу). Така поведінка уподібнена до різних видів маній: наркотичної, алкогольної, азартної. Психічна втома, пригніченість, депресії властиві саме жителям західного світу, тоді як представники мусульманського, африканського чи китайського світу не мають подібних проблем, хоча об'єктивно рівень їх матеріального добробуту набагато нижчий і причин для психічного незадоволення є більше. З цього зрозуміло, що джерелами окреслених негативних явищ сучасного світу є соціокультурні процеси. Всупереч синергетичним прогнозам про посилення значення свідомого вибору соціальних суб'єктів, насправді ми живемо “у світі, де відбуваються неконтрольовані та непорядковані зміни” [5, с. 27].

До чинників, які впливають на вибір та структуру ідентичності сьогодні, можна зарахувати: стан духовного зубожіння, який породжує некритичність щодо себе, свого досвіду, максимальна увага до матеріальних речей, прагматизм та гіпердинамізм, пошуки психологічного комфорту через незахищеність перед екстремальними змінами фактично в усіх сферах. І. Герасимова, досліджуючи когнітивні аспекти глобальної культурної кризи сучасності, виділяє такі моменти: розмивання “свідомого шару” мислення, пов'язаного з обдумуванням та компетентним прийняттям рішень, чому посприяв культ безпосереднього сприйняття та переживання нав'язаних ЗМІ зразків та стереотипів; культ емоцій нижчої агресивно-біологічної природи; замість оптимального для сучасного культурного рівня розвитку конвенційного рівня спілкування усі більше опускаються до примітивного рівня, коли у співбесідникові бачиться об'єкт для маніпуляцій, самоутвердження, використання; серед раціонально-орієнтованих індивідів утворюється прірва нерозуміння через егоцентризм, нездатність до кооперативного мислення, терпимості; замість породження нових форм логічного синтезу переважає інтелектуальний ізоляціонізм та фрагментарна множинність вторинних, часто відособлених символічних реальностей; еволюційно-об'єктивні процеси індивідуалізації мислення і творчості проходять у формах крайнього індивідуалізму з агресивним нав'язуванням своєї картини світу; криза у когнітивній сфері виражається у забутті духовних основ творчості та слабкій реалізації морального-духовного аспекту творчості [4, с. 223–224].

Враховуючи дослідження О. Беляєвої, можна стверджувати, що сьогодні попередні способи ідентифікації людини (наприклад, через належність до громади, спільноти, держави) втрачає сенс в умовах подвійного чи потрійного громадянства та космополітичного стилю життя. Натомість дієвими постають суспільні рухи, що мають на меті охорону певних форм та стилів життя. Такі об'єднання все більше впливають на соціальні процеси. Сьогодні ні освіта, ні професія, ні багатства не роблять людину захищеною від змін долі. Такий потужний чинник ідентичності, як сім'я, теж зазнає сьогодні сильних змін, навіть кризових явищ, проте в її структурі та функціях сім'я все ж залишається сферою віднайдення ідентичності. “Оскільки зворотною стороною глобалізації виявилось укріплення локальностей різного роду, сім'я цілковито може розглядатися як одна з них. У цьому плані вона виступає як дуже важливе джерело ідентичності, як сфера особистого самовиявлення, її головною функцією стає створення ніші для моральних стосунків... якщо завдання моралі – сприяти саморозвитку особистості, то в умовах економічного відчуження, коли професійна діяльність є лише аспектом функціонування в глобальних фінансових мережах, сім'я виявляється однією з небагатьох сфер повноцінної екзистенції” [2, с. 404]. Невипадково, що поряд з кризою ідентичності йдеться про кризу сім'ї. Адже саме у ній традиційно закладені базові моральні принципи для нормального існування: постійності, вірності, близькості, єдності тощо.

До потужних чинників, які безпосередньо впливають на вибір, є складові масової культури, які спричиняють явища фрагментації та відчуження, що стають ситуацією людини ХХ–ХХІ ст. Внаслідок суперечностей між життєвим світом та суспільством, владою сам життєвий світ стає фрагментарним (Е. Гуссерль, Ю. Габермас, Н. Луман). На цьому аспекті життєвого світу наголошує відомий російський дослідник Г. Тульчинський: “Сучасна людина знаходить деталі свого образу, знайомі властивості, зв'язки, структури, але тільки не саму себе. Рухається у напрямку до себе, але ніколи не досягає себе... Ця деперсоналізація, зникчмення “Я” переходить на зникчмення і розпилення реальності...” [11, с. 383]. Боротьбу за ідентичність супроводжує поширення масової культури, яка є незмінною складовою інформаційного суспільства та невід'ємним атрибутом людини ХХІ ст. Парадоксальність сучасної культурної ситуації полягає у тому, що парадигма, яка

стверджувала свободу та індивідуалізм, призвела до створення конвеєра і тотальних масифікацій. Стандартизація товарів й ціннісних орієнтацій досягла величезних успіхів. Парадоксальним бачиться той факт, що насправді “саме гіперіндивідуалізований суб’єкт у максимальному ступені піддається уніфікації, оскільки його автономія забезпечується лише його власними зусиллями. Тоді як людина традиційної культури несе на собі специфічні визначення різних стійких співтовариств, які незнищенні за будь-якої масової обробки” [2, с. 400]. Одним з недоліків масової культури є спрощення складної системи ціннісних орієнтирів людини і зведення їх до елементарних дуалістичних опозицій, стимулювання споживацьких інтенцій і пасивного сприйняття світу (на цьому, зокрема, наголошували Т. Адорно та Г. Маркузе).

Відчуження у межах соціальної системи, депресії, самотність, безпомічність виявляються зворотним боком тотальної свободи, необмеженості і плюралізму на фоні економічного розвитку та поширення інформаційних технологій. Самоідентифікація через інформаційний простір та медіареальність має певні особливості та небезпеки. Інформаційний простір можна тлумачити як певну комунікативну соціальну систему, що забезпечує інформаційну взаємодію людини зі світом та задовольняє її інформаційні запити. Небезпека криється в тому, що у сфері єдиного медійно-інформаційного простору діє дистанційний контроль та управління, у поширенні якого задіюються новітні маніпулятивні технології, а він постає самоінституціоналізованою сферою силового протистояння політичних інтересів надсуб’єктних структур (С. Шайхтдінова). Людині з її людськими інтересами у такій матриці місця немає. Коли людина через Інтернет творить власну соціальну орбіту, конструює ідентичність у віртуальному просторі, вона починає існувати у режимі дискретності, тобто певної сукупності елементів, які проглядаються зусібч. Тому можна посперечатися з позицією, висвітленою дослідницею Г. Скорик, щодо актуальності віртуальної самоідентифікації, оскільки мережеві співтовариства набувають ознак та функцій соціальних груп і позбавлені географічних обмежень та щільності комунікації.

У сучасному світі на людину найбільше впливають ЗМІ, які нав’язують стереотипність мисленнєвих актів, програмування рішень. Матеріальний світ опиняється під впливом новітніх технологій, соціальний – під впливом медіатизації та віртуалізації, внутрішньо-суб’єктивний – під владою афектів внаслідок нівеляції й розпаду етичних норм. Такі ідеї знаходимо у В. Вельша, Дж. Ваттімо, Ж. Бодрійяра. Усі вони сходяться на тому, що сучасна реальність постає мінливою, необов’язковою та безґрунтовою, штучною у своїй основі. Наприклад, П. Вірільо представляє так звану “естетику щезання” як процес заміщення речей новими технологіями, які стають новою реальністю у цифрових симуляціях (зокрема, сучасні фільми 3D-формату, що символізують можливість “повноціннішого” існування у віртуальному просторі, ніж у звичайному житті (наприклад, фільм “Аватар” Д. Кемерона)). Ж. Бодрійяр проводить думку, що критерієм персоналізації та ідентифікації у сучасному світі виступають знакові відмінності, а не самі речі чи блага [3, с. 117–131]. Цей факт пояснює парадокс престижної наддиференціації, яка проявляється не лише через вихваляння, але через скромність, строгість, які тим не менше свідчать про ще більшу розкіш, створюючи тим самим тонкіші відмінності. “Логіка персоналізації та сама: вона одночасно є натуралізацією, функціоналізацією, культуралізацією тощо. Загальний процес можна визначити історично: монополістична індустріальна концентрація, знищуючи реальні відмінності між людьми, робить одноманітними особистості і продукти і одночасно освячує царство диференціації... тут також саме через втрату відмінностей встановлюється культ відмінності” [3, с. 120]. Проте без морально-етичного підґрунтя справжній вибір неможливий (С. К’еркегор, Ж.-П. Сартр, В. Малахов та ін.). Переважна більшість дослідників (Е. Гуссерль, К.-О. Апель, Ю. Габермас, М. Бубер та ін.) так чи інакше проводять думку про те, що ідентичність можна здобути у процесі комунікації на діалогічній моральній основі. Проблема полягає тільки у тому, що з величезної кількості можливостей для вибору цей вибір здійснювати дуже важко, інколи й неможливо, оскільки відсутня перспектива (позиція), з якої можна вибрати. Це призводить знову ж таки до проблеми ідентичності.

Можемо підсумувати, що сьогодні людина змушена відвойовувати стабільність внутрішнього духовного досвіду, через що ідентичність окреслюється у гуманістичному сенсі. Постмодерний світ

є тим періодом, коли питання ідентичності набуває нового значення саме через плюралізм та протиставлення локального загальному, а нова світоглядна парадигма неможлива без ідентифікації та ідентичності. Серед деструктивних чинників, які спричиняють вплив на вибір людини у процесі самоідентифікації, можна виділити домінування споживацьких інтенцій, прагматизм, ЗМІ, віртуальний простір. Багато інтелектуалів вважають вирішенням такої ситуації перехід до суспільства постматеріальних цінностей, яке б звільнило людину від диктатури економіки й політики, ґрунтуючись на пріоритетах морально-етичних установок. Вектором формування нової загальнолюдської парадигми стають такі цінності, як відповідальність, стійкість, рівновага, коеволюція, побудовані на принципах синергетики. Виникає лише питання визначення пріоритетних цінностей для створення нової глобальної соціокультурної парадигми. Вважаємо, що реалізацію таких цінностей здатний забезпечити, зокрема, інститут сім'ї.

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман [пер. з англ. І. Андрущенко]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 109 с. – (Актуальні світові дискусії). 2. Беляева Е. В. Метаморфози нравственности: динамика исторических систем нравственности / Е. В. Беляева. – Минск: Экономпресс, 2007. – 464 с. 3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр [пер. с фр. Е. А. Самарской]. – М.: Культурная революция; Республика, 2006. – 269 с. – (Мыслители XX века). 4. Герасимова И. А. Диалог культур и когнитивная эволюция / И. А. Герасимова // Эволюция. Мышление. Сознание. (Когнитивный подход и эпистемология). – М.: Канон+, 2004. – С. 169–227. – (Современная философия). 5. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс [пер. с англ.; под научн. ред. О. И. Шкаратана]. – М.: ГУ-ВШЭ, 2000. – 608 с. 6. Мазур Л. І. Природа людської самості як філософська проблема // Філософські науки. – 2009. – №636. – С. 20–28. 7. Рогожа М. Моральні засади сучасності / М. М. Рогожа // Людина в лабіринті перспектив. – К.: Парапан, 2004. – С.119–139. 8. Сапожников Е. И. Общество потребления в странах Запада // Вопросы философии. – 2007. – №10. – С. 53–63. 9. Тейлор Ч. Етика автентичності / Ч. Тейлор; [пер. з англ. А. Васильченка]. – К.: Дух і літера, 2002. – 128 с. 10. Тоффлер О. Раса, власть и культура / О. Тоффлер [пер. с англ. Н.Л. Поляковой] // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 276–288. 11. Тульчинський Г. Л. Постчеловеческая телесность и неантропоморфная персонология / Г. Л. Тульчинский // Перспективы метафизики: классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков – СПб.: Алтейя, 2000. – 415 с. – (Тела мысли).